
Lapos András*

A longitudinális cigány

A cigányság kérdőíves vizsgálatának – mind a kutatás megtervezését, mind a majdani eredmények hitelességét tekintve – elsődleges kérdése, hogy kit kérdez(tet) meg a kutató. Másként, hogy *ki a cigány*. Erre a kardinális kérdésre a lehetséges válaszok a következők:

- cigány az, aki annak vallja magát (lásd a népszámlálásokat),
- cigány az, akit a környezete annak tekint, és/vagy aki "cigány életformát folytat". (Lásd az 1893-as országos cigányösszeírást, Kemény 1971-es, Kemény és tsi 1994-es és a KSH 1993-as cigánykutatásait¹.)

Az MHP is ez utóbbi megoldás egyik változatát alkalmazta. Észérint a kérdező dönti el, hogy a kérdezett cigány-e vagy sem. "Gyanú fennforgása esetén" a kérdező a "nem tudom" választ karikázta. Ez annyiban tér el a KSH-s és a Kemény-féle megoldástól, hogy nem a helybeliek, hanem egy "szakértő" dönti el a kérdezettől, hogy cigány-e vagy sem.

Milyen alapon ítéltette úgy a kérdező, hogy a kérdezett cigány? Kinézése vagy "magaviselete", illetve "környezettanulmány" alapján, amelyet gyakorlott kérdezők ösztönösen és pillanatok alatt képesek megtenni. A "szakértői elem" éppen ezen a ponton érvényesül. Ugyanis a "kinézet" alapján való döntésben a kérdezőt segíti, hogy sok és sokféle embert, éles helyzetben (kérdés a kérdezett saját otthonában) kell megfigyelnie. Ugyanez érvényes a "környezettanulmány végző készsége" is. A különbség egy kérdező és egy helyi "környezettanulmány készítő" között (legyen ez a szomszédság vagy az önkormányzat szociális gondozója) az, hogy egyrészt a kérdező nem része a kérdezett környezetnek, másrészt nem a helyi hatalom képviselőjeként végzi a felmérést, tehát döntési szabadsága mind kulturálisan, mind kapcsolati szempontból nagyobb, mint másoké. Hozzátehetjük ehhez a panelkutatás ismétlődő jellegének egy következményét, hogy ugyanis a háztartások egy részében (a második és harmadik hullám között ez kb. 55 százalékot tett ki) a kérdezők ugyanazokat a háztartásokat keresik fel, tehát mintegy ellenőrizhetik korábbi ítéleteiket.

* A szerző itt szereplő neve írói álnév. Bár stílusa összetéveszthetetlen, eláruljuk: Sik Endre rejtezik mögötte.

Ha a cigány népesség nagyságát akarjuk az MHP adatai alapján becsülni, akkor "alsó becslésként" adódik a mindkét alkalommal cigánynak tekintett 2,9 százalék, "felső becslésként" a gyanúsakat is magában foglaló 7,8 százalék, illetve közepes értéként a legalább egy ízben cigánynak tekintett 4,3 százalék. A továbbiakban a háromféle becslést úgy tekintjük, hogy a kérdező szerint (az alsó, a középső, illetve a felső becslés sorrendjében) "biztos", "valószínű" vagy "gyanús", hogy a kérdezett cigány származású.

E három becslésből a középső áll a legközelebb a KSH és a Kemény-féle kutatás adataihoz. Az előbbinek az "alsó becslése" – amit a kutatók az elemzésben végül is használnak – 3,9 százalék, "felső becslése" (ha az átmeneti életvitelű közösséget, tudniillik amikor nem biztos, de nem is lehetetlen, hogy az adott háztartásban található olyanok, akiknek "vérségi vagy életviteli kötődése" van a cigánysághoz) kb. 4,8 százalék. A Kemény-féle vállalkozás esetében a "ki a cigány?" kérdést a helyi szociális és oktatási intézmények szakértői válaszolták meg. Hogy ez mennyire pontos, azt a kutatók sem tudhatták, ezért a cigányok létszámának becslése során az összeírás hibájaként 0-tól húsz százalékgig engedtek meg eltérést. Ennek megfelelően a cigányok létszáma a teljes lakosság 4,15 és 5,19 százalékát tette ki².

Összességében azt mondhatjuk, hogy mindhárom megközelítés közel azonos eredményekhez vezetett.

Mivel az MHP longitudinális kutatás, ezért lehetőség van annak megítélésére, hogy mennyire biztos a kérdezők ítélete arról, hogy ki a cigány. A kérdezők 1993-ban és 1994-ben a megkérdezettek 95 százalékáról mindkét alkalommal ugyanazt vélelmezték, 92,2 százalékról, hogy nem cigány, 2,9 százalékról, hogy az. A mindkét alkalommal megkérdezettek 1,4 százalékról az egyik alkalommal a kérdező úgy vélte, hogy cigány származású, a másik alkalommal, hogy nem az, vagy nem biztos, hogy az. Végül, a megkérdezettek 3,5 százaléka esetében az egyik kérdés során elbizonytalanodott a kérdező, hogy nem cigány származású-e a kérdezett.

Ha az 1992–1994 közötti időszakot vizsgáljuk, akkor a mindhárom alkalommal határozottan cigánynak kódoltak aránya kismértékben (0,7 százalékponttal, 2,2 százalékra), a mindvégig nem cigánynak tekintetteké erősen (7,7 százalékponttal, 84,5 százalékra) csökkent. A fura jelenség oka az, hogy az első hullámban a kérdezők a megkérdezettek igen nagy százalékát (9,1 százalék) tartották "gyanúsnak", akiknek 82 százalékát aztán sohasem tekintették cigánynak (1. táblázat).

Ha csak az 1993-as és 1994-es hullámokat vizsgáljuk, s csupán azt a 143 esetet nézzük, amikor a kérdező legalább egy ízben biztos volt abban, hogy a kérdezett cigány származású, akkor azt találjuk, hogy ebből a mindkét esetben cigánynak tételezett esetek aránya 68 százalék. Ha a mindkét hullámban cigánynak tekintett kérdezettek számát ahhoz viszonyítjuk, hogy mekkora körben ébredt legalább egy ízben gyanú a kérdezőben, hogy a kérdezett cigány származású, akkor a bizonytalanság még nyilvánvalóbb, hiszen a mindkét szer cigánynak tekintettek aránya a "gyanúsoknak" mindössze 37 százaléka.

Következésképpen: ha a kérdezők egy ízben valakit biztosan cigánynak tekintettek, akkor elég nagy az esélye annak, hogy ez nem változik, ugyanakkor van egy eléggé kiterjedt "holdudvara" a cigány mivoltnak³.

A longitudinális vizsgálat lehetővé teszi, hogy sajátos módszertani trükkel közelebbről is megvizsgáljuk, hogy milyen módon torzít a kérdezőknek a cigány származást felismerő "műszere". A következő táblázatokban azt mutatom be, hogy mely szociodemográfiai

változók esetében milyen arányú a "biztosan", a "valószínűleg" cigány származásának s a "gyanús" esetnek tekintettek aránya. Azt természetesen nem tudom megmondani, hogy mikor mért pontosan, s mely esetekben mért rosszul, s ez esetekben hol mért alá, s hol mért fölé a kérdezők "műszere", amellyel azt igyekeznek bemérni, hogy a kért cigány származású-e, hiszen ehhez valamilyen más forrásból meg kellene tudni a "valóságot". Azt azonban látni lehet a táblázatokban, hogy attól függően, hogy a kérdezők mely ítéletét fogadjuk el, némileg más képet kapunk arról, hogy hol és hogyan élnek a cigányok.

A 2. és 3. táblázatokban eltérést találunk az egyes kategóriák sorrendjében aszerint, hogy a kérdező biztos-e vagy kevésbé biztos az ítéletében. Az első esetben a tanyasiak, a második esetben a legfiatalabbak csoportjára jellemző, hogy kevés (illetve a várt értéknek megfelelő) közöttük az, akit "biztosan" vagy "valószínűleg" cigánynak tekint a kérdező, de kiugróan sok az olyan, akire "gyanakszik". Úgy tűnik tehát, hogy a kérdezőket a tanyasi lét és a fiatal kor gyanakvóvá teszi.

A fenti következtetés erejét támogatja, hogy hasonló elemzést több más szociodemográfiai változó esetében is végeztünk (nem, jövedelemkvintilisek, háztípusok, iskolai végzettség és háztartásnagyság)⁴, de másutt nem találtunk érdemi eltérést a háromféleképpen "mért" cigányság-mutató között.

A 4. táblázatban azt mutatom be, hogy ha a kérdező megítélés eltérő fokozatait fogadom el, mennyiben kapok eltérő szociodemográfiai képet a cigányság helyzetéről. Az adatok tanúsága szerint a "biztosan" és "valószínűleg" cigánynak tekintettek között alig vannak, ugyanakkor a "biztosan" cigánynak ítélték és a "gyanúsak" között nagyok az eltérések (kivéve az életkort és a családi élettel való elégedettség mértékét), s ezek mindegyike arra mutat, hogy a csupán "gyanúsak" jobban élnek és elégedettebbek. Ha tehát a "cigányként élés" fogalma és a "rossz élethelyzet" között átfedést tételezünk, akkor a "gyanúsakat" ki kell zárunk a cigányság köréből.

Azt, hogy az eltérő kérdező megítélés befolyásolja-e az elemzést, úgy is megvizsgáltam, hogy a háromféle cigány definíciót felváltva használtam regressziós elemzésekben, miközben a többi független változó azonos maradt. A kérdés ez esetben az, hogy változik-e a megmagyarázott variancia, illetve eltér-e a többi független változó erőssége annak függvényében, hogy melyik cigány definíciót alkalmazom. Ha a megmagyarázott variancia mértéke vagy a többi változó erőssége eltér, akkor a cigányság eltérő módon történő definiálása megváltoztatja magyarázó modeltünket, tehát az eltérő definíció befolyásolja az elemzést.

Három regressziós elemzést végeztem. Az első két esetben a függő változó az éves személyes jövedelem volt (előbb az összes paneltag, majd a munkahellyel rendelkezők almintáján), a harmadik esetben az iskolai végzettség szintjét (a befejezett osztályok számával mérve) próbáltam megmagyarázni többváltozós regressziós modellekkel⁵.

A megmagyarázott variancia (a variancia négyzetének illetett változatával mérve) a teljes panel népesség esetében kb. 18 százalék, a munkahellyel rendelkezők esetében kb. 22 százalék volt, és nem változott bármelyik cigányság definíciót használtam is. Nem változott a jövedelemszintet befolyásoló változók ereje sem. Ahogy az várható volt, a legerősebb hatása az iskolai végzettségnek, a nemnek és az életkornak volt (továbbá a munkahellyel rendelkezők esetében a budapesti lakosok és a hosszabb munkaidőt ledolgozók jövedelme is nő). A teljes panel népesség esetében a "biztosan" cigány definiálás erősebb változót eredményezett, mint a másik kettő. A T-érték és a hozzá tartozó szignifi-

kancia szint értéke a "biztosan", a "valószínű" és a "gyanús" definíciók esetében rendre 1,69 (.09), 1,53 (.13) és 1,24 (.22). A munkahellyel rendelkezők almintájában sem szerepel egyik cigány definíció sem az erős magyarázó erővel rendelkező változók között. Míg azonban az első esetben a "biztosan", ebben az esetben a "valószínűleg" cigány definíció eredményezte a viszonylag legerősebb változót. (A három definíciónak megfelelő változók T-értéke és szignifikanciája: "biztosan" 1,2 [.24], "valószínűleg" 1,7 [.10] és "gyanús" 1,3 [.21]).

Az iskolai végzettség esetében a cigány származás az életkor után a második legerősebb változó. A háromfajta cigányság definíció használata nem változtat sem a cigány származást kifejező mutató, sem a többi mutató erősségén (fiatalnak, nem cigány származásúnak, férfinak és budapesti lakosnak nő leginkább az iskolai végzettsége), s a megmagyarázott variancia értéke sem tér el a három regresszió esetében (kb. 22 százalék).

Úgy tűnik, hogy a cigány származás eltérő definiálása sem abban az esetben nem befolyásolja a regresszió alapján felvázolható társadalomképet, amikor a változó magyarázó értéke gyenge, sem akkor, amikor erős.

1. táblázat

A cigány származásúak aránya 1992-ben és 1993-94-ben (százalék)

1992-ben	1993-94		nem cigány	Összesen
	"biztosan" cigány	"valószínűleg" cigány		
cigány	71,4	12,4	4,8	100
nem tudja	77,3	28,3	4,2	3,1
	5,5	3,9	8,4	100
	17,5	26,0	22,0	9,1
nem cigány	0,2	0,7	2,9	100
	5,2	45,7	73,8	87,8
Összesen	2,9	1,4	3,5	92,2
				100

2. táblázat

A cigány származásúak aránya a kérdezői vélemény határozottsága és lakóhely szerint (súlyozatlan panel minta, 1992, 1993 és 1994)

	tanya	falu	város	megyeszék- hely	Budapest	Teljes panel
N	(41)	1353	1015	455	531	3395
1992-94						
(1) "biztosan"	0	3,1	2,8	0,7	0,4	2,2
(2)(1)+"valószínűleg"	0	5,6	6,0	3,3	1,5	4,7
(3)(2)+"gyanús"	22,0	15,0	17,5	14,1	13,7	15,5
1993-94						
(1) "biztosan"	0	3,8	3,9	0,7	0,4	2,9
(2)(1)+"valószínűleg"	0	5,1	5,3	2,9	1,2	4,3
(3)(2)+"gyanús"	9,8	7,8	9,0	4,8	7,3	7,7

3. táblázat

A cigány származásúak aránya a kérdezői vélemény határozottsága és az életkor szerint* (súlyozatlan panel minta, 1992, 1993 és 1994)

	-28	29-39	40-51	52-64	65
1992-1994					
(1) "biztosan"	3,0	3,6	2,0	2,0	0,4
(2) (1)+ "valószínűleg"	7,2	7,7	5,2	3,6	0,8
(3) (2)+ "gyanús"	31,7	12,5	14,7	10,5	7,0
1993-1994					
(1) "biztosan"	4,6	4,7	2,5	2,2	0,4
(2) (1)+ "valószínűleg"	7,0	5,8	4,4	3,4	0,5
(3) (2)+ "gyanús"	11,1	8,9	9,4	6,7	2,2

* Az életkor kvintilis csoportjai szerint.

4. táblázat

Néhány alapvető szociológiai változó átlagának alakulása a kérdezői vélemény határozottsága szerint (súlyozatlan panel minta, 1992, 1993 és 1994)

	"biztosan"	"valószínűleg"	"gyanús"	(1)-(2) T	Szign.	(1)-(3) T	Szign.
éves személyes jövedelem (ezer Ft)	155	160	179	-,25	,80	-1,38	0,17
egy főre jutó jövedelem (ezer Ft)	6,9	9,5	13,7	-2,5	,01	-7,43	,00
háztartásnagyság (ht. tagok száma)	4,64	4,31	3,52	1,11	,27	5,67	,00
életkor (év)	39,4	37,6	37,2	,79	,43	,93	,35
iskolázottság (osztályszám)	5,96	8,34	9,93	-5,1	,00	-9,76	,00
elégedettség az...							
életpályával(pont)	4,11	4,51	5,78	-,01	,36	-5,19	,00
jövővel(pont)	3,3	3,76	5,1	-1,1	,29	-5,45	,00
életszínvonalal(pont)	3,26	4,18	5,09	-2,02	0,4	-5,72	,00
családi élettel(pont)	8,23	7,98	8,38	,59	,55	-,57	,56
egészségi állapottal(pont)	5,75	6,63	6,84	-1,6	,11	-2,65	,01

Jegyzetek

1. Lásd erről Szuhay Péter: Utószó: ami túl van a képeken, Képek a magyarországi cigányság huszadik századi történetéből, Szerk.: Szuhay Péter, Barati Antónia, Néprajzi Múzeum, Budapest, 1993, Kemény és tsi: Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó 1993 októbere és 1994 februárja között végzett kutatásról, ILO/Japan project 17. sz. tanulmány, Budapest, 1994, valamint A cigányság helyzete és életkörülményei 1993, KSH Budapest, 1994.

2. Nem igazán érthető, hogy a kutatók miért éppen a 15%-os hibaszintet választották ki mint a valóságot leginkább közelítő megoldást.

3. Ha a cigány népesség nagyságát akarjuk a MHP adatai alapján becsülni, akkor a fentiek alapján "alsó becslésként" adódik a mindkét alkalommal cigánynak tekintett 2,9%. "felső becslésként" a gyanúsakat is magában foglaló 7,8%, illetve közepes értéként a legalább egy ízben cigánynak tekintett 4,3%. A továbbiakban a háromféle becslést úgy tekintjük, hogy a kérdezőszerint (az alsó, a középső, illetve a felső becslés sorrendjében) "biztos", "valószínű" vagy "gyanús", hogy a kérdezett cigány származású.

4. Nem szerint a férfiak között, jövedelemkvintilisek szerint a legszegényebbek között, háztípus szerint a leromlott városi és az "egyéb" házak lakói esetében, továbbá a legalacsonyabb iskolázottságúak és a nagy háztartásban élők esetében látják a kérdezők magasabbnak a cigány származásúak arányát valamennyi "határozottsági fok" esetében.

5. A jövedelemregressziók esetében lépcsős regressziót alkalmaztam, mert arra is kíváncsi voltam, hogy az eltérő cigányság definíció változtatja-e a modellbe bevont változók bevonásának sorrendjét.